

УДК 323.272(477)“1917/1921”]323.13:316.647.6:323.281”1960/1970”
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-2-2>

Богдан ПАСКА,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) paskabogdan@i.ua

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ 1960–1970-Х РР.

Метою статті є комплексний аналіз шанування пам'яті учасників Української революції початку ХХ ст. як форми спротиву радянському режиму в 1960–1970-х рр. Основою джерельної бази дослідження стали документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та матеріали самвидавного дисидентського часопису «Український вісник». Методологічною основою статті є принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дана проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії. Автор приходить до висновку, що шанування пам'яті вояків Легіону Українських січових стрільців (УСС), Української галицької армії (УГА) та інших учасників Української революції, впорядкування та збереження їх могил у 1960–1970-х рр. стало однією із форм спротиву радянському режиму та було активно підтримане учасниками дисидентського руху. Значну роль у збереженні суспільної пам'яті про події Української революції та її учасників відіграла історична література дорадянського та закордонного видання, яка поширювалася в середовищі дисидентів. Ключовим місцем шанування пам'яті борців за українську державність був військовий меморіал на Янівському цвинтарі у Львові; також вдалося зафіксувати окремі випадки охорони могил учасників Української революції у Івано-Франківську та в Городоцькому р-ні Львівської обл. Реакцією влади на масові зібрання національно свідомих українців на могилах січових стрільців було руйнування меморіальних поховань борців за волю України та репресії проти дисидентів. Шанування українськими дисидентами пам'яті учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. є свідченням спадкоємності між різними етапами національного руху та його неперервності.

Ключові слова: український дисидентський рух, український національний рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), репресії, Українська революція 1917–1921 рр. меморіальні поховання.

Bohdan PASKA,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
Candidate of Historical Sciences,
Assistant at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) paskabogdan@i.ua

COMMEMORATION OF THE PARTICIPANTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 AS A COMPONENT OF THE NATIONAL MOVEMENT OF THE 1960S–1970S

The purpose of the article is a comprehensive analysis of commemoration of the participants of the Ukrainian revolution of the beginning of the 20th century as a form of resistance to the Soviet regime in the 1960s and 1970s. The basis of the source base of the research are the documents of the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) and the materials of the self-published dissident journal "Ukrainian Herald". The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The scientific novelty of the research lies in the fact that this problem has not yet become the subject of a full-fledged study in modern Ukrainian historiography. The author concludes that commemoration of the soldiers of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen (USS), the Ukrainian Galician Army (UHA) and other participants of the Ukrainian Revolution, the arrangement and preservation of their graves in the 1960s and 1970s became one of the forms of resistance to the Soviet regime and was actively supported by the participants of the dissident movement. Pre-Soviet and foreign historical literature, which was distributed among dissidents, played a significant role in preserving the public memory of the events of the Ukrainian Revolution and its participants. The key place of commemoration of the fighters for Ukrainian statehood was the military memorial at Yanivskiy cemetery in Lviv; it was also possible to record separate cases of guarding the graves of participants of the Ukrainian revolution in Ivano-Frankivsk and Horodok

district of the Lviv region. The reaction of the authorities to the mass gatherings of nationally conscious Ukrainians at the graves of the USS and UHA soldiers was the destruction of memorial burials of the fighters for the freedom of Ukraine and repression against dissidents. Ukrainian dissidents' commemoration of the participants of the liberation struggle of 1917–1921 is evidence of the continuity between the various stages of the national movement and its continuity.

Key words: *Ukrainian dissident movement, Ukrainian national movement, Soviet regime, State Security Committee (KGB), repressions, Ukrainian revolution of 1917–1921, memorial burials.*

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 рр. була першою спробою творення модерної національної державності. Українська Народна Республіка (УНР), Українська Держава та Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) через цілий комплекс зовнішньо- та внутрішньополітичних причин не змогли утвердитися як самостійні державні утворення та були знищені в результаті кривавих воєн із державами-сусідами. Незважаючи на це, боротьба за українську незалежність продовжилась, а національно-визвольні змагання початку ХХ ст. стали прикладом для наступних поколінь учасників національного руху. Вшанування пам'яті воїнів українських армій та політичних діячів періоду Української революції стало однією із форм спротиву польській окупації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Цю традицію було відроджено у 1960-х – 1970-х рр. в умовах радянського окупаційного режиму за активної участі українських дисидентів.

Аналіз основних досліджень. Дана проблема досі не отримала комплексного дослідження в сучасній українській історіографії. Основою джерельної бази є документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та матеріали самвидавного дисидентського часопису «Український вісник» (Чорнів, 2006).

Мета статті – аналіз вшанування пам'яті учасників Української революції початку ХХ ст. як форми спротиву радянському режиму в 1960-х – 1970-х рр.

Виклад основного матеріалу. Чимало військових поховань періоду Української революції знаходилося на Янівському кладовищі у Львові. Тут у 1918–1919 рр., а також у наступні роки було поховано значну кількість бійців Легіону Українських січових стрільців (УСС) та Української Галицької армії (УГА), які загинули під час польсько-української війни, а також у польському полоні. У 1933 р. на Янівському цвинтарі стараннями Товариства охорони воєнних могил (голова – Бронислав Янів) було впорядковано військовий меморіал стрільців УГА. Тоді було здійснено перепоховання 1070 вояків, на могилах яких встановлено 440 бетонних козацьких хрестів. Згодом на цьому кладовищі знайшли останній спочинок головно-

командувач УГА Мирон Тарнавський (1938 р.) та перший голова уряду ЗУНР Кость Левицький (1941 р.) (Харчук, 2011, с. 51–52). У 1930-х рр. на Янівському цвинтарі кожного року в День Святої Трійці та 1 листопада (річниця Листопадового Чину – встановлення української влади у Львові 1918 р.) відбувалися урочисті вшанування пам'яті загиблих вояків УГА, які стали традицією (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1024. Арк. 144–145).

Ситуація кардинально змінилася після радянської окупації західноукраїнських земель наприкінці Другої світової війни. У другій половині 1940–1950-х рр. через репресивний тиск зі сторони окупаційного режиму щорічні зібрання української громадськості на військовому меморіалі Янівського кладовища припинилися (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1024. Арк. 145). Радянський режим робив усе можливе, щоб не допустити поширення в українському суспільстві правди про боротьбу за національну незалежність та її учасників.

Проте в 1960-х рр., після певної лібералізації суспільно-політичного життя в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) та активізації національного руху у формі дисидентства з'явилися умови для відновлення масових народних зібрань з метою вшанування пам'яті борців за українську самостійність. У першій половині 1960-х рр. сформувалися досить потужні осередки шістдесятницького правозахисту у Києві та Львові, а також у Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Дніпропетровську, Одесі та інших містах України. Представники національно свідомої інтелігенції виступали проти політики радянського режиму щодо русифікації українців, намагалися боронити українську мову, культуру, історію. Стараннями львівських дисидентів, родичів і нащадків учасників Української революції початку ХХ ст. у 1966 р. традицію вшанування січових стрільців та вояків УГА на Янівському кладовищі було відновлено (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1024. Арк. 145).

Незважаючи на радянську пропаганду та намагання окупантів стерти народну пам'ять про національно-визвольні змагання українського народу, дисиденти знали про Українську революцію 1917–1921 рр. та її учасників. У їх середовищі поширювалася література та періодика

дорадянського видання, де була правдива інформація про борців за волю України. Зокрема, в ході першої хвилі арештів 1965 р. під час обшуків у історика Валентина Мороза в Івано-Франківську було вилучено значну кількість журналів «Літопис Червоної Калини» (Львів, 1930-ті рр.) (Мороз, 2012: 60–61), а в музиканта Мефодія Чубатого в Тернополі – праці про головнокомандувача УГА Мирона Тарнавського та ідеолога українського націоналізму Миколу Міхновського (Політичні протести, 2013: 223). У журналіста В'ячеслава Чорновола у листопаді 1965 р. працівники КДБ знайшли твори Мирона Заклинського про українських січових стрільців, Антіна Крезуба про польсько-українську війну 1918–1919 рр. (Чорновіл, 2003: 174–186).

У середовищі інакходумців поширювалися також книги, видані стараннями української діаспори за кордоном та таємно переправлені в УРСР (т. зв. тамвидав). Це була, зокрема, збірка документів «Вивід прав України» (1964 р., Нью-Йорк) із статтями Михайла Грушевського, Миколи Міхновського, Симона Петлюри, текстами IV Універсалу Української Центральної Ради, Прокламації Української Національної Ради (УНРади) ЗУНР від 1 листопада 1918 р., Акту Директорії УНР про з'єднання всіх українських земель (Паска, 2018: 56); праця діаспорного історика Мирослава Прокопа «Україна і українська політика Москви» (1956 р., Мюнхен), де можна було ознайомитися з інформацією про ключові віхи Української революції, зокрема, створення УНР, про боротьбу проти польської окупації на західноукраїнських землях на початку 1920-х рр. тощо (Паска, 2018: 52). Також, звичайно, пам'ять про національно-визвольні змагання передавалася із покоління в покоління усним способом.

Протягом другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. на Янівському цвинтарі двічі на рік, на Трійцю і 1 листопада, відбувалися масові зібрання української патріотичної громадськості Львова. У заходах, як правило, брали участь декілька тисяч осіб, серед яких – родичі і нащадки загиблих вояків УГА, греко-католицькі священники та учасники дисидентського руху. Вони приводили стрілецькі могили в порядок, розкладали на них квіти, читали молитви, гуртом виконували українські народні пісні, пісні січових стрільців, християнські псалми (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1017. Арк. 312; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1024. Арк. 145; Чорновіл, 2006: 580–581). Особливу увагу приділяли могилам М. Тарнавського, К. Левицького, учасниці Української військової організації (УВО) Ольги Басараб, яка загинула від катувань

у польській в'язниці в 1924 р., а також членів Організації українських націоналістів (ОУН), борців проти польської окупації Василя Біласа та Дмитра Данилишина, страчених владою в 1932 р. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1017. Арк. 312). Траплялися і випадки демонстративного спротиву радянському режиму. Зокрема, 1 листопада 1970 р. до хреста на центральній могилі стрілецького цвинтаря невстановлений учасник акції вшанування пам'яті приклеїв банкноту в 100 гривень УНР із великим тризубом (Чорновіл, 2006: 581). На Трійцю, 6 червня 1971 р., на Янівському кладовищі зібралось бл. 1 тис. осіб, серед яких були дисиденти В. Чорновіл, Ірина Калинець, Алена Волицька (Пашко), Марія Качмар-Савка, греко-католицькі священники Цігельський і Кравець (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1017. Арк. 312).

Вшанування пам'яті героїв Української революції в 1960–1970-х рр. відбувалися не тільки у Львові та, очевидно, були непоодиноким явищем на території Галичини. Зокрема, як свідчать матеріали самвидавного журналу «Український вісник», у великодню суботу 1968 р. під час візиту до с. Добряни Городоцького р-ну Львівської обл. місцеві прокурор та секретар райкому комуністичної партії помітили урочисто вбрану квітами та стрічками стрілецьку могилу. У часописі наводиться опис такого діалогу між служителями радянського режиму та жителями села: ««Як ви сміли! Там же бандити поховані!», – накинулися вони [представники влади – П. Б.] на присутніх. «Вони за волю України загинули», – відповів хтось із натовпу. «Вас би всіх тут спалити, усі ви бандити», – почули у відповідь» (Чорновіл, 2006: 105–106). У кінці 1970-х рр. у м. Івано-Франківськ стали поширюватися чутки про наміри радянської влади знищити Сап'їжинський цвинтар (Станіславівський некрополь) у центрі міста, де знаходилися поховання вояків УГА та Армії УНР (143 особи), а також могила відомого громадсько-політичного діяча початку ХХ ст., лідера Української радикальної партії (УРП) та віце-президента Української Національної Ради (УНРади) ЗУНР Лева Бачинського (1872–1930). У 1978 р., стараннями колишнього вояка Української повстанської армії (УПА), українського патріота Василя Гривінського та його сина Романа, могилу та прах Л. Бачинського вдалося врятувати шляхом таємного перевезення на новий цвинтар у приміському с. Чукалівка. А вже на початку 1980-х рр. за рішенням Івано-Франківського міськвиконкому Станіславівський некрополь було зруйновано та перетворено на Меморіальний сквер. Могилу Л. Бачинського вдалося повернути на старе

місце на території Меморіального скверу тільки в 1996 р., вже після відновлення незалежності України (Бондарев, 2018). Встановити реальні масштаби таких виявів спротиву окупантам наразі складно через брак джерельної інформації.

На рубежі 1960–1970-х рр. значно посилювався тиск на українських дисидентів зі сторони каральних органів радянського режиму. Особливо ситуація ускладнилася після призначення головою Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) УРСР Віталія Федорчука, який був прихильником «жорсткої лінії» у ставленні до інакодумства. Першим сигналом, який продемонстрував курс влади на активізацію репресій проти українських дисидентів, стало судилище над істориком Валентином Морозом в Івано-Франківську у листопаді 1970 р. Незважаючи на потужну кампанію на захист ув'язненого за участі кількох десятків найбільш активних українських дисидентів, В. Мороза було засуджено на 9 р. позбавлення волі та 5 р. заслання (Паска, 2018: 140). Влітку 1971 р. на лідерів шістдесятницького правозахисту в Києві, Львові та інших містах України було заведено справу оперативної групової розробки «Блок», почалася підготовка до проведення чергової хвилі арештів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1020. Арк. 104–127).

Посилився тиск і на учасників вшанування пам'яті січових стрільців на Янівському кладовищі у Львові. З кінця 1960-х рр. працівники львівського управління КДБ здійснювали фіксацію та фотографування осіб, які приходили у визначені дні на Янівський цвинтар. Були відомі випадки прямих репресій за вшанування пам'яті загиблих. Зокрема, як свідчать матеріали самвидавнього журналу «Український вісник», в 1967 р. науковець із радіотехнічного інституту Львівської політехніки М. Плетінка був звільнений із роботи тільки за те, що він «кілька хвилин побув між стрілецькими могилами й поклав квіти» (Чорновіл, 2006: 580–581).

Влітку 1971 р. вшанування пам'яті січових стрільців на Янівському кладовищі потрапило в поле зору керівництва республіканського КДБ. За вказівкою партійних органів на цвинтарі було встановлено чергування нарядів міліції та дружинників із метою недопущення т. зв. «анти-суспільних проявів». Співробітники КДБ здійснювали пошуки організаторів масових зібрань громадськості. 11 червня 1971 р. Львівський обком Комуністичної партії України (КПУ) прийняв спеціальну постанову, якою зобов'язав Львівський міськвиконком поступово ліквідувати на кладовищах могили «українських буржуазних

націоналістів та інших ворогів радянської влади». Влітку 1971 р. частину раніше зруйнованих могил січових стрільців було знесено бульдозерами, а на їх місці організували нові поховання (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1024. Арк. 145–146).

Керівництво КДБ при РМ УРСР спеціально підготувало для вищого партійного керівництва на чолі із Петром Шелестом довідку з історії січових стрільців, у якій подавалося обґрунтування необхідності знесення могил на Янівському кладовищі. Серед аргументів звучали такі типові пропагандистські кліше: «...загін «січових» стрільців використовувався Центральною Радою для проведення каральних операцій... «січовиками» було придушено січневе повстання робітників заводу «Арсенал» в Києві... в період Директорії «СС» стали знаряддям буржуазно-поміщицької диктатури, використовувалися для придушення революційного руху народних мас... УГА фактично використовувалася для придушення революційних виступів трудящих Галичини». Цікаво, що для підготовки цієї довідки працівники КДБ використали недоступні для громадян УРСР праці Осипа Думіна «Історія легіону українських січових стрільців. 1914–1918», Василя Кучабського та Марка Безручка «Золоті ворота. Історія січових стрільців», які побачили світ у 1930-х рр. у видавництві «Червона Калина» (Львів), а також книгу «Українські січові стрільці. 1914–1920» (Монреаль, 1955 р.) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1024. Арк. 148–152). Звичайно, зміст історичних праць було перевернуто у відповідності з нормами радянської пропаганди.

Львівські дисиденти намагалися захистити могили січових стрільців та воїнів УГА. Зокрема, В. Чорновіл, М. Осадчий, Ірина Калинець намагалися переконати своїх київських знайомих – мовознавицю Зіновію Франко, поетів Івана Драча, Дмитра Павличка – щоб вони використали свій вплив та зв'язки серед представників влади для недопущення зруйнування меморіальних поховань. Дружина дисидента Івана Геля Марія навіть відправила лист протесту на адресу Президії Верховної Ради УРСР, Центрального комітету (ЦК) КПУ та РМ УРСР із проханням «припинити дику поругу над законом і гуманністю» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1024. Арк. 146–147). Проте відповіддю радянського режиму було посилення репресій проти незгодних.

Напередодні 1 листопада 1971 р. львівські кадебісти разом з місцевою міліцією провели т. зв. «профілактичні заходи» щодо попередження «можливих ворожих проявів і ексцесів». Очевидно, здійснювалися залякування учасників

львівського дисидентського осередку, було посилено психологічний тиск, почастишали виклики на бесіди до КДБ. Зрештою, В. Чорновіл запропонував Ірині Калинець тимчасово відмовитися від впорядкування могил січовиків: «Не треба нам цим займатися. Потрібно сказати старшим людям. Вони не посміють чіпати старих». 1 листопада могили на Янівському цвинтарі таки відвідали Ірина Калинець, Михайло Горинь та ще бл. 200 родичів загиблих. Проте в присутності міліції та дружинників від співання українських народних пісень довелося відмовитися (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1028. Арк. 123–124).

Вже за декілька місяців, у січні 1972 р. відбувся «генеральний погром» українського дисидентства. У ході хвилі арештів було репресовано ключових лідерів львівського дисидентського осередку – Вячеслава Чорновола, Ірину Калинець, Михайла Осадчого, Івана Геля, Стефанію Шабатуру (Касьянов, 2019: 152). Вшанування пам'яті січових стрільців та інших учасників Української революції припинилося майже на два десятиліття та було відроджене тільки після чергової лібералізації радянського режиму наприкінці 1980-х рр. Реставрація військового меморіалу стрільців УГА на Янівському кладовищі відбулася вже після від-

новлення незалежності України в 1997–1999 рр. (Харчук, 2011: 51).

Висновки. Отже, вшанування пам'яті вояків УСС, УГА та інших учасників Української революції, впорядкування та збереження їх могил у 1960–1970-х рр. стало однією із форм спротиву радянському режиму та було активно підтримане учасниками дисидентського руху. Значну роль у збереженні суспільної пам'яті про події Української революції та її учасників відіграла історична література дорадянського та закордонного видання, яка поширювалася в середовищі дисидентів. Ключовим місцем вшанування пам'яті борців за українську державність був військовий меморіал на Янівському цвинтарі у Львові; також вдалося зафіксувати окремі випадки охорони могил учасників Української революції у Івано-Франківську та в Городоцькому р-ні Львівської обл. Реакцією влади на масові зібрання національно свідомих українців на могилах січових стрільців було руйнування меморіальних поховань борців за волю України та репресії проти дисидентів. Вшанування українськими дисидентами пам'яті учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. є свідченням спадкоємності між різними етапами національного руху та його неперервності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондарев І. Як у франківському Меморіальному сквері рятували надгробки. 2018. URL: <https://report.if.ua/istoriya/yak-na-frankivskomu-memorialnomu-skveri-ryatuvaly-nadgrobky-foto/>. (дата звернення 28.07.2022).
2. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
4. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня. Харків : Права людини, 2012. 288 с.
5. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 366 с.
6. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. К. : Смолоскип, 2013. 736 с.
7. Харчук Х. Військові поховання на Янівському цвинтарі у Львові. Воєнна історія. 2011. № 3. С. 50–55.
8. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2. К. : Смолоскип, 2003. 906 с.
9. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 3. К. : Смолоскип, 2006. 976 с.

REFERENCES

1. Bondarev I. Yak u frankivskomu Memorialnomu skveri riatuvaly nadhrobky [How Gravestones were Saved in Ivano-Frankivsk Memorial Square]. 2018. URL: <https://report.if.ua/istoriya/yak-na-frankivskomu-memorialnomu-skveri-ryatuvaly-nadgrobky-foto/>. (data zvernennia 28.07.2022). [in Ukrainian].
2. HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
3. Kasianov H. Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [Dissent Voices: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s and 1980s]. K. : Klio, 2019. 248 s. [in Ukrainian].
4. Moroz R. Protiv vitru. Spohady druzhyny ukrainskoho politviaznia [Against the Wind. Memories of the Wife of a Ukrainian Political Prisoner]. Kharkiv : Prava liudyny, 2012. 288 s. [in Ukrainian].
5. Paska B. Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysydentstva [Valentyn Moroz: the Flag of Ukrainian Dissidence]. Ivano-Frankivsk : Foliant, 2018. 366 s. [in Ukrainian].
6. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy [Political Protests and Dissent in Ukraine (1960–1990): Documents and Materials] / Upor. V. M. Danylenko. K. : Smoloskyp, 2013. 736 s. [in Ukrainian].
7. Kharchuk Kh. Viiskovi pokhovannia na Yanivskomu tsyntyari u Lvovi [Military Burials at Yanivskiy Cemetery in Lviv]. Voienna istoriia. 2011. № 3. S. 50–55. [in Ukrainian].
8. Chornovil V. Tvory: U 10-ty t. T. 2. [Works: In 10 vol. Vol. 2.]. K. : Smoloskyp, 2003. 906 s. [in Ukrainian].
9. Chornovil V. Tvory: U 10-ty t. T. 3. [Works: In 10 vol. Vol. 3.]. K. : Smoloskyp, 2006. 976 s. [in Ukrainian].